

'EEN GOEDEN WATERWEG EN ELASTIEKE FINANCIEN'

EEN SPEUROCHT NAAR DE OPTIMALE BELASTINGGREEKS VOOR HET
WELVAARTSONDERZOEK BETREFFENDE DE TWEDE HELFT VAN DE
NEGENTIENDE EEUW

DOOR DR. HENK VISSCHER

In 1877 sprak bij de behandeling van de herziening van de plaatselijke directe belasting het Rotterdamse raadslid mr. J. van Gennep de wens uit, dat de Maasstad in de toekomst zou beschikken over een goede waterweg en een flexibel belastingstelsel.¹⁾ Zijn eerste, enigszins curieuze wens was een gevolg van het feit dat de Nieuwe Waterweg als verbinding met zee door problemen met de bevaarbaarheid nog geenszins voldeed aan de hoog gestelde verwachtingen. Daarnaast meende Van Gennep dat het vigerende belastingstelsel onvoldoende rekening hield met de materiële omstandigheden van de bewoners van de Maasstad. Het bestaande stelsel, zo vond hij, was daarvoor te weinig flexibel. Daarom hoopte het raadslid, naar ook bleek uit zijn verdere bijdrage aan de gedachtewisseling in de gemeenteraad, dat Rotterdam in de toekomst haar burgers zou belasten op een manier die meer in overeenstemming was met de bestaande verschillen in rijkdom en die tevens de mogelijkheid bood tot aanpassingen als de economische omstandigheden zich wijzigden.

Hedendaagse historici zullen het verlangen naar een flexibel belastingstelsel met Van Gennep delen. Hun pogingen om de historische welvaart nauwkeurig te beschrijven, worden immers sterk vereenvoudigd als zij beschikken over redelijk nauwkeurige belastinggegevens, betreffende de rijkdom van de aangeslagen stadbewoners. Daarom delen zij zijn wens tot een min of meer 'elastiek' belastingstelsel (waarvan de nauwkeurig geadministreerde gegevens bewaard gebleven zijn).

Helaas waren zulke belastingen in het verleden vrij zeldzaam, terwijl over de tijdvakken waarover een overvloed aan gegevens bestaat, de schijnbaar ideale situatie voor de nodige moeilijkheden zorgt. Het bestaan van een overvloed aan belastinggegevens dwingt historici namelijk tot selectie: welke van de vele geschikte belastingen was de meest flexibele? Of: welke is het meest bruik-

baar voor de opzet van het onderzoek?

De periode in Rotterdam na 1850 behoort tot de tijdvakken met een exuberante hoeveelheid aan belastinggegevens. Ik zal in dit artikel daarom de vele fiscale heffingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw nader bezien. Mijn speurtocht heeft tot doel te ontdekken welke belasting (of belastingen) het meest geschikt is (of zijn) voor de reconstructie van de welvaart van de Rotterdammers gedurende deze periode. Daartoe zal ik de belastingen keuren op grond van een aantal criteria van bruikbaarheid, om vervolgens de bezwaren tegen de meest 'nuttige' fiscale heffingen de revue te laten passeren. Tenslotte zal ik proberen door middel van het koppelen van de gegevens van de 'ideale' heffingen een optimale bron te construeren voor het onderzoek naar de welvaart in de tweede helft van de negentiende eeuw. Bij dit alles zal ik van tijd tot tijd gebruik maken van een steekproef uit het bevolkingsregister van Rotterdam, dat begonnen werd in 1880. Reeds eerder toonde ik aan dat deze steekproef een betrouwbaar en representatief beeld geeft van de toenmalige gezinshoofden in de Maasstad.²⁾ Dit is echter voor andere jaren, naar gelang een jaar verder verwijderd was van het oorspronkelijke steekproefjaar, minder of in het geheel niet het geval. Desalniettemin zal ik in dit artikel een aantal keren - bij expliciete vermelding van dit voorbehoud - gedwongen zijn door het gebrek aan andere relevante gegevens, de steekproef naar andere jaren te extrapoleren.

De drie criteria

Historici hanteren voor hun analyses en beschrijvingen van het verleden vaak drie criteria bij de beoordeling van de bruikbaarheid van de diverse belastingbronnen. Bijvoorbeeld is voor hen de precieze weergave van de welvaart van de belastingschuldigen van het grootste belang. Zij bepalen daartoe de mate waarin een belasting de rijkdom van de vroegere betalers weergeeft. Dus achterhalen zij in hoeverre de hoogte van een heffing varieerde met de historische verschillen in rijkdom. Betaalden de welvarenden meer belasting dan de armlastigen, of werd bij een aanslag iedereen over één kam geschoren? In het laatste geval gaf de belasting hooguit informatie over de totale rijkdom van de gemeenschap, maar kan uit haar gegevens niet de historische welvaart worden gedifferentieerd naar de verschillende sociale lagen.

Een tweede criterium bij hun beoordeling vormt het bereik van de heffing. Wanneer velen in een bepaalde tijd een heffing moes-

ten voldoen, geven de bewaarde gegevens een ruimer zicht op de vroegere samenleving dan kohieren met een handvol belastingbetalers. Zo is bijvoorbeeld de impost op honing en traan voor de beschrijving van de Rotterdamse welvaart in de vroege negentiende eeuw minder interessant dan de toenmalige heffing op het gemaal. Het verbruik van honing en traan was namelijk minder groot dan de dagelijkse consumptie van gemalen graan.

Tenslotte is ook de looptijd van een belasting een belangrijk criterium. Een eenmalige omslag blijft altijd een momentopname die, hoe interessant ook, niet aangeeft op welke wijze de welvaart door de jaren heen fluctueerde. Daarom hebben langdurige heffingen de voorkeur van historici. Tegelijk werden blijvende belastingen vaak veelvuldig gewijzigd. Deze alteraties en ampliaties maken vergelijkingen door de tijd heen soms uiterst ingewikkeld en in een aantal gevallen zelfs onmogelijk. Opnieuw is dus de schijnbaar ideale toestand de bron van de problemen.

Toch is het goed te beseffen dat zulke wijzigingen bijna altijd het gevolg waren van merkbare veranderingen in de inkomsten en de uitgaven van de heffer of in de gewijzigde welvaart van de betaalers. Meestal waren groeiende geldnood of stijgende inkomsten de oorzaak van een wijziging. Daarom geven deze fiscale herzieningen veelal extra informatie over de veranderingen van de werkelijkheid. Met andere woorden: zij verschaffen, ondanks de problemen, een beter zicht op de toenmalige geldelijke toestand van de burgers of de overheid. Zij zijn daarom additionele bronnen van kennis.

Op grond van deze drie criteria zijn twee negentiende-eeuwse belastingen redelijk geschikt voor de historische reconstructie van de welvaart van de Rotterdamse bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit zijn de personele belasting (een rijksbelasting) en de plaatselijke directe belasting (een gemeentelijke heffing). Ik zal deze belastingen, na een korte introductie, nader bezien.

De eerste belasting was bedoeld als een heffing op de uiterlijke kenmerken van welstand en werd, nadat het parlement de Gemeentewet in 1851 aangenomen had, in Rotterdam goed geregistreerd. De nauwgezette vastlegging was mede noodzakelijk, omdat de belasting van belang was voor het verkrijgen van het kiesrecht voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten. Gedurende het grootste gedeelte van de tweede helft van de vori-

ge eeuw werd het kiesrecht bepaald op grond van de hoogte van de betalingen in enige rijksbelastingen. Wie aan de primaire eisen van nationaliteit, geslacht en leeftijd voldeed en tevens voldoende rijksbelasting betaalde (de census haalde), verwierf het recht om zijn stem uit te brengen bij de verkiezingen voor de volksvertegenwoordiging. Voor deze census waren de betalingen in 'het personeel' tot 1887 een grondslag. Daarna had de belasting, hoewel zij nog tot 1 mei 1894 geheven werd, geen invloed meer op het verkrijgen van het stemrecht.

Deze personele belasting is voor het betreffende historisch onderzoek bruikbaar, omdat de hoogte van de aanslag een redelijke indicatie geeft van de rijkdom van de belastingplichtigen, terwijl een behoorlijk deel van de Rotterdamse bevolking in 'het personeel' belastingschuldig was. Ook werd zij gedurende enige decennia geheven, zodat zij voldoet aan de drie geformuleerde criteria.

Dit gold ook voor de plaatselijke directe belasting die in Rotterdam ingevoerd werd in 1856. De looptijd van deze belasting was nog langer, want zij bleef, hoewel er enkele, soms ingrijpende wijzigingen in de heffing waren, tot 1922 bestaan. Daarnaast werd ook deze belasting door een groot aantal Rotterdammers voldaan en was haar precisie, althans gedurende een zekere periode, redelijk nauwkeurig.

In dit artikel zal ik deze twee belastingen onder de loep nemen om hun waarde vast te bepalen voor het historisch onderzoek naar de Rotterdamse welvaart na 1850. Ik onderzoek dus in hoeverre deze belastingen, ieder afzonderlijk of tezamen, de basis kunnen vormen voor gedetailleerde beschrijvingen van de welvaart van de inwoners van Rotterdam vanaf het midden van de vorige eeuw tot aan de eeuwwisseling.

De personele belasting

Over het algemeen kan worden gesteld dat de aanslag in de personele belasting de rijkdom van de aangeslagen gezinshoofden redelijk weerspiegelde. Zodat de Rotterdammers die goed bij kas zaten, meer personele belasting betaalden dan zij die over minder geld beschikten.³⁾ Dit ondanks het feit dat zo'n afspiegeling bij de instelling van de belasting niet bewust nagestreefd was. De wetgever nam namelijk noch het bezit aan roerende en onroerende goederen, noch het inkomen van de gezinshoofden tot grondslag van

de aanslag, maar hield rekening met het in dienst hebben van huishoudelijk personeel (in het bijzonder als dit personeel inwonend was) en telde het bezit aan paarden (speciaal de paarden voor 'welstand en gemak') mee. De belasting werd daarmee gebaseerd op de door het betreffende gezinshoofd gevoerde staat. Dit betekende dat een Rotterdams gezinshoofd met een regenteske of goed-burgerlijke levensstijl meer in 'het personeel' voldeed dan een inwoner die, ongeacht of hij daartoe het geld of de middelen bezat, soortgelijke 'uiterlijke kenmerken van welstand' niet toonde. Toch zal dit waarschijnlijk slechts in een uitzonderlijk geval hebben geleid tot een aanzienlijke afwijking in de spiegeling van de rijkdom in de aanslag van een gezinshoofd, omdat verondersteld kan worden dat slechts zonderlingen hun rijkdom niet ten toon spreidden aan de zaken die belast werden. In het algemeen kwam de welvaart van de aangeslagen gezinshoofden redelijk overeen met de hoogte van de aanslag.

Naast de redelijke afspiegeling kende de personele belasting een behoorlijk bereik. In mijn onderzoek naar de gezinshoofden in het bevolkingsregister van 1880 bleek bijvoorbeeld dat in dat jaar rond de 40% van de Rotterdamse gezinshoofden personele belasting betaalde.⁴⁾ Dit was voor een arme stad als Rotterdam een bijzonder hoog percentage. Ook werd de belasting gedurende vele decennia geheven en werd zij, na een rommelige beginperiode, goed geadministreerd. Dit was, zoals reeds vermeld, een gevolg van het feit dat bij de grondwetsherziening van 1848 bepaald was dat het kiesrecht verleend werd aan hen, die Nederlander waren in het bezit van hun burgerlijke en burgerschapsrechten en voldoende rijksbelasting betaalden. Het vereiste bedrag (de census) werd in de organieke wet van 4 juli 1850 vastgelegd en bedroeg te Rotterdam de voor die tijd kapitale som van 100 gulden.

Hierop begonnen sommige gemeenten de belastinggegevens die nodig waren voor het kiesrecht te transcriberen naar aparte lijsten. Vervolgens selecteerden de ambtenaren de kiezers van deze lijsten. In Rotterdam gebeurde dit door middel van de zogenaamde 'Opgaven der Belastingenschuldigen tot het opmaken der Kiezerslijsten', waarop tot 1887 alle belastingbetalende Rotterdammers stonden met de aanslagen in de grond-, de personele en de patentbelasting plus hun totale som aan rijksbelastingen.⁵⁾ Door in deze 'Opgaven' de belastingenschuldigen die niet voldeden aan de primaire criteria voor het kiesrecht door te strepen, werd de uiteindelijke kiezerslijst samengesteld.

Voor het historisch onderzoek naar de Rotterdamse welvaart zijn deze 'Opgaven' te prefereren boven de oorspronkelijke kohieren. Bij het gebruik ervan treedt geen informatieverlies op, omdat alle belastingbetalende inwoners, dus ook de vrouwen en de vreemdelingen die niet kiesgerechtigd waren, in deze 'Opgaven' vermeld staan. Daarbij waren de belastingbetalers (naar wijk) gesorteerd op alfabet, zodat veel tijdrovend speurwerk achterwege kan blijven. De bruikbaarheid van de bron wordt verder nog vergroot door het feit dat de gegevens opgetekend werden in handzame boeken in plaats van in de grote folianten, die de belastingdienst benutte.

Daar staat tegenover dat de gegevens in de 'Opgaven' geen inzicht verschaffen in de opbouw van de aanslagen. Alleen de eindbedragen worden vermeld. Ook was de administratieve accuratesse van de 'Opgaven' in de eerste jaren niet al te groot, zodat zij voor onderzoek eerst bruikbaar zijn vanaf het midden van de jaren vijftig. 'Last but not least' hebben deze 'Opgaven' het nadeel dat de registratie van de personele belasting eindigt in 1887, ondanks het feit dat de belasting (en de vastlegging hiervan in de kohieren) nog zeven jaar zou blijven bestaan. Dit betekent dat bij het gebruik van de 'Opgaven' de mogelijkheid verloren gaat om de Rotterdamse welvaart op grond van de personele belasting te reconstrueren voor de jaren 1887-1894.

Dit abrupte einde van de personele belasting als grondslag voor het kiesrecht verleidde Boudien de Vries er toe om een poging te wagen om, althans voor Amsterdam, een koppeling te vinden tussen de belastinggegevens van de kiezers voor en na die datum.⁶⁾ Zij poogde hiermee de onderzoeksperiode van haar studie naar de sociale mobiliteit van de Amsterdamse kiezers te verlengen. Deze poging werd mede ingegeven door het besef dat zo'n koppeling niet bij voorbaat ondoenlijk was. De huurwaarden die na 1887 promoveerden tot een zelfstandige grondslag voor het kiesrecht, waren immers ook een onderdeel geweest van de totale aanslag in 'het personeel'. Zij poogde deze huurwaarde-bedragen te distilleren uit de aanslagen in de personele belasting. Indien dit lukte, kon zij deze bedragen daarna verbinden met de huurwaarden-aanslagen van de kiezers na 1887.

De commiezen bepaalden de huurwaarden op grond van de jaarlijkse onzuivere huurprijs van een perceel, die zij berekenden door de som te nemen van 33 weekuren of 10 maandhuren. Zij

telden 5% van dit bedrag als huurwaarde in de aanslag van 'het personeel' mee. Was de week- of maandhuur hen onbekend, dan namen de beampten 6% van de verkoopwaarde van het perceel. De Vries trachtte dit bedrag te achterhalen door de geregistreerde aanslagen van de kiezers te verminderen met de bedragen voor de andere vijf grondslagen van de personele belasting (deuren en vensters, haardsteden, meubilair, dienstponeel en paarden). Aldus restten de 'quasi-huurwaarden' en kon zij een doorlopende reeks construeren.

Deze vernuftige poging, zo erkende zijzelf, lukte echter niet geheel. Dit kwam door haar veronderstelling dat de onderlinge verhouding tussen de zes grondslagen in de loop der tijd niet veranderde. Dit was onjuist. Zo nam het aantal inwonende dienstboden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw snel af en verminderde in dezelfde periode het aantal andere meiden en knechts in huishoudelijke dienst gestaag. Dit verminderde de relatieve waarde van deze grondslag ('dienstponeel') bij de bepaling van de hoogte van de aanslag in de personele belasting. Ook hield De Vries bij haar calculaties geen rekening met het verdwijnen van de aanslag voor pakhuizen en magazijnen, maar deze omissie trof een zeer kleine groep belastingschuldigen. Desalniettemin was haar koppeling niet volledig geslaagd en kan geen doorlopende reeks van huurwaarden vanaf 1851 tot na 1887 geconstrueerd worden. Althans als de koppeling op grond van geaggregeerde bedragen wordt uitgevoerd. Het moet evenwel niet worden uitgesloten dat de reeks via het minutieus vergelijken van de afzonderlijke bedragen voor individuele gezinshoofden met zeven jaar kan worden verlengd. Voorlopig blijft echter bij het benutten van de 'Opgaven' het jaar 1887 het eindpunt van de reeks.

De plaatselijke directe belasting

Een andere belasting die redelijk voldoet aan de gestelde criteria, is de plaatselijke directe belasting. Ook haar aanslag was in sommige jaren een goede indicator van de rijkdom van de toenmalige Rotterdammers. Daarnaast werd een groot deel van de stadsbevolking in deze belasting aangeslagen en bestond zij allerminst kortstondig. Weliswaar werd zij herhaaldelijk gewijzigd, maar de belasting bleef na haar introductie in 1856 tot in de twintigste eeuw bestaan.

De mogelijkheid tot het heffen van zo'n plaatselijke belasting

was geschapen in de Gemeentewet van 1851. Tot dan toe bestonden de stedelijke inkomsten uitsluitend uit retributies (inkomsten voor bewezen diensten) en accijnzen. Deze accijnzen waren heffingen waarvan de opbrengst direct in de gemeentelijke kas vloeide, of waarvan de opcenten door het rijk of de provincie aan de gemeenten werden overgemaakt.

Dergelijke accijnzen belemmerden evenwel de vrijhandel en waren de liberalen, de kampioenen van het vrije verkeer van goederen, een doorn in het oog. Daarom nam Thorbecke in 'zijn' herziene Grondwet van 1848 een bepaling op (artikel 142, derde lid) dat de belastingen nimmer de in-, uit- en doorvoer mochten belemmeren.⁷⁾ Op termijn kon dit, zo de liberalen hun politieke invloed behielden, weinig anders betekenen dan het einde van de accijnzen. Toch duurde de afschaffing ervan nog geruime tijd, want in de kort hierop aangenomen Gemeentewet werd het liberale doel slechts gedeeltelijk gerealiseerd.

Thorbecke's weifeling op dit punt bij de conceptie van deze Gemeentewet kende vermoedelijk twee oorzaken. Allereerst - en dit speelde reeds lange tijd - zou een resolute afschaffing van de accijnzen bijna onvermijdelijk een merkbare belastingverschuiving inhouden ten nadele van de hogere inkomens. De bestaande accijnzen drukten immers sterk op de armen. Daar er bij een andere vorm van belasting ten minste enige rekening moest worden gehouden met de financiële draagkracht van de betalers, zou de afschaffing van de accijnzen een lastenverzwaring voor de hogere inkomens betekenen. Deze consequentie maakte een deel van de liberalen kopschuw voor een snelle beëindiging van deze vorm van belasting.

Daarnaast hechte Thorbecke aan de gemeentelijke autonomie, die danig verzwakt werd als de gemeenten hun belangrijkste inkomstenbron verloren. Vermoedelijk brachten deze beide overwegingen hem er toe om in de wet gematigde voorstellen te formuleren betreffende het buiten gebruik stellen van de accijnzen. Zo verbood de wet vooreerst de accijnsheffingen niet, terwijl er bij het afschaffen van enige accijnzen voorzien werd in een overgangperiode van vijf jaar. Tenslotte kregen de gemeenten de mogelijkheid om het verlies aan inkomsten na deze overgangperiode te compenseren door de heffing van een plaatselijke directe belasting (of hoofdelijke omslag).

Niettemin werd in de wet de richting aangegeven waarin de toekomstige wetgeving op het terrein van de belastingheffing zou

gaan. Het werd de alerte lezers duidelijk gemaakt dat het stelsel van de accijnzen zijn langste tijd had gehad en het interim niet betekende dat de gemeenten op de inkomstenbron konden blijven vertrouwen. Vooruitziende bestuurders trokken hieruit de conclusie dat het tijd werd om te gaan nadenken over de eventuele oplossingen voor de toekomstige tekorten op de gemeentelijke begrotingen.

Deze voorziening was in de Maasstad door de uitstekende financiële situatie van de gemeente Rotterdam vooreerst niet aanwezig. De begroting vertoonde namelijk ten gevolge van het solide financiële beleid van de gemeente - volgens critici omschreven als het ontbreken van elk beleid dat geld kostte⁸⁾ - in 1853 een overschot⁹⁾ en tegelijk was de gemeentelijke schuld bijzonder klein. De schuld van f 186.970,- was bij een bevolking van 91742 zielen (1 januari 1853) slechts ongeveer twee gulden schuld per inwoner. Het scheen dus dat het stadsbestuur zich door de florissante financiële situatie aan het begin van de jaren vijftig geen zorgen behoevende te maken over de toekomst.

Toch was de financiële hemel niet geheel wolkenloos. Dit kwam door het feit dat de voortgaande expansie van haven en stad grote investeringen vergde. Bijvoorbeeld liepen in deze jaren de uitgaven voor haven- en kadenruimte fors op.¹⁰⁾ Deze voor een verdere economische groei noodzakelijke bestedingen schudden de stadsbestuurders langzaamaan wakker. Vooral toen zij zich ook van lieverlede begonnen te realiseren welke consequenties de voortgaande liberale wetgeving voor de vertrouwde inkomsten had.

Daarbij verontrustte de afschaffing van de accijns op het gemaal in het bijzonder.¹¹⁾ Weliswaar behielden de gemeenten in de wet het recht tot heffing na 1 januari 1856, maar het was velen duidelijk dat de prolongatie ervan uit vrees voor goedkope broodimport en uit angst voor sluikhandel¹²⁾ onwenselijk was.

Door dit groeiende besef van de almaar stijgende uitgaven en de in de toekomst krimpende inkomsten probeerde het gemeentebestuur allereerst de uitgaven te beperken. Daarbij werd begonnen met het verminderen van de 'luxe-bestedingen'. Dit leidde er onder andere toe dat de stad verduisterde, want de gemeentelijke uitgaven voor lantarens werden drastisch gereduceerd.¹³⁾ Daarnaast begon het gemeentebestuur het stedelijke bezit te verkopen, ondanks het feit dat het iedereen duidelijk was dat zulke verkopen

slechts een tijdelijke oplossing waren voor de noden van de gemeentelijke begroting. Na verloop van tijd zou heel het bezit te gelde zijn gemaakt, of restte er slechts onverkoopbaar gemeentelijk eigendom.

Tenslotte drong het besef door, dat uitsluitend een structurele oplossing de geldelijke zorgen blijvend zou verhelpen. Daarbij drong de tijd, zodat het gemeentebestuur tot grote voortvarendheid aangezet werd. Op 19 juni 1854 werd een buitengewone commissie in het leven geroepen met de opdracht om op korte termijn het toekomstige tekort op de begroting (door het verdwijnen na 1 januari 1856 van de accijns op het gemaal en de gelijktijdige afschaffing van de vier procent omslag op de kadastrale huurwaarde) te becijferen en tevens voorstellen te doen om het gat op een blijvende wijze te vullen.¹⁴⁾

Deze commissie rapporteerde in september 1855 dat het tekort in 1856 f 224.766,08 zou bedragen en stelde voor om de verminderde inkomsten te compenseren door de heffing van een toneelbelasting (opbrengst f 8.000,-) en de introductie van een plaatselijke directe belasting. Deze voorstellen werden daarop bijna ongewijzigd door de gemeenteraad aanvaard, zodat in 1856 begonnen kon worden met de inning van de plaatselijke directe belasting.

Later bleken de calculaties van de commissie aan de optimistische kant te zijn geweest. Een jaar na de invoering van de voorstellen (1857) kampte de gemeente Rotterdam met een tekort van één ton. Het gemeentebestuur was daardoor gedwongen een lening tegen vier procent rente¹⁵⁾ af te sluiten en hoewel mogelijk dit tekort mede een gevolg was van de incorrectheid van veel burgers bij de bepaling en betaling van hun plaatselijke directe belasting - zoals uit het vervolg nog zal blijken -, maakte dit feit wel duidelijk dat de genomen maatregelen absoluut noodzakelijk waren geweest.

De ingevoerde plaatselijke directe belasting kende 14 klassen voor de inwoners van de stad, die jaarlijks meer dan f 800,- verteerden. De minvermogenden waren vanaf het begin dus niet belastingplichtig. Voor latere onderzoekers betekent dit dat de Rotterdamse belasting niet het voordeel bezit - zoals vaak elders - dat haar registraties meer inwoners bevatten dan de rijen van de gezinshoofden in de kohieren van de rijksbelasting. Er gold namelijk ook voor deze plaatselijke directe belasting een hoge drempel.

Daarnaast was de belasting vanaf haar introductie bedoeld als gatenvuller. Dus stond de benodigde opbrengst steeds voorop en werden de tarieven voortdurend gewijzigd.¹⁶⁾ De vergelijkbaarheid van de jaarlijkse opbrengsten is hierdoor onmogelijk.

De verteringen van de inwoners van Rotterdam vormden de grondslag voor de aanslag. Merkwaardigerwijs werd het daarbij aan de betalers overgelaten om de hoogte van hun verteringen aan te geven. Slechts als een inwoner weigerde zijn kosten voor onderhoud, nut of genoegen te melden, bepaalden de gemeentelijke ambtenaren het bedrag. Zij deden dit op grond van de huurwaarde van het door de betreffende Rotterdammer bewoonde pand, maar dit gebeurde hoogst zelden. De meeste inwoners waren wijs genoeg om hun verteringen zelf op te tellen. Evenmin is het verwonderlijk dat het gemeentebestuur na korte tijd constateerde dat de Rotterdammers lagere bedragen voor onderhoud, nut of genoegen aangaven dan vermoed kon worden op grond van hun ogenschijnlijke verteringen. Hierop besloot de raad al in 1859 tot een herziening van de regeling van de plaatselijke directe belasting, ondanks het tegensputeren van het raadslid mr. J.G. de Bruyn.

De Bruyns protest stoelde op zijn mening dat '(...) slechts $\frac{1}{3}$ van de formulieren foutief ingevuld werd en velen dit (...) dikwerf te goeder trouw (...) deden.¹⁷⁾ Deze onjuistheden waren geen malversaties, maar onbedoelde fouten die voortkwamen uit de verwarring bij veel burgers over het opgeven van '(...) liefdesgaven en onderstand aan bloedverwanten'. Vele burgers, aldus De Bruyn, meenden dat zulke uitgaven eerst van het inkomen afgetrokken moesten worden voordat werd vastgesteld in welke belastingklasse men viel. Door zo te handelen, kwamen de rekenaars in een lagere klasse terecht. Zulke onbedoelde fouten rechtvaardigden, volgens het raadslid, de radicale herziening allerminst.

Zijn betoog vond geen begrip bij de andere leden van de raad. Dit kwam waarschijnlijk vooral door de acute financiële nood van de gemeente Rotterdam. Zo kan althans worden geconcludeerd uit het raadsbesluit, dat inhield dat vanaf 1859 de plaatselijke directe belasting gekoppeld werd aan de personele rijksbelasting. Deze koppeling kan moeilijk anders worden omschreven als een haastige noodoplossing. De raad koos namelijk niet voor de langere en lastigere weg van het exact vaststellen van de uitgaven voor de verteringen van de belastingplichtige inwoners, om daarna de hoogte van hun aanslag vast te stellen. Zo'n procedure had de creatie ingehouden van een precieze belastinggrondslag voor de

heffing, maar dat kostte tijd en geld. Zaken waarop de gemeenteraad het liefst bespaarde. Snelheid won het van exactheid.

Daarbij kwam dat de gekozen oplossing vermoedelijk onwettig was. Het overnemen van de aanslagen in 'het personeel' was bij een stipte lezing van de Gemeentewet (Titel VI) in strijd met de daar geformuleerde eis, dat een plaatselijke directe belasting gebaseerd diende te zijn op een redelijke schatting van het inkomen van de aangeslagene.¹⁸⁾ Dit was bij de koppeling niet het geval. Temeer daar de personele belasting, zoals in het voorafgaande reeds duidelijk werd, niet ingesteld werd met de bedoeling het inkomen van de aangeslagene goed te weerspiegelen. Toen het raadslid J.H.C. van der Kun op deze wettelijke belemmering wees,¹⁹⁾ werd hij evenwel snel tot de orde geroepen. Nood brak wet, want aldus het raadslid D. Blankenheim, ook Van der Kun moest inzien dat het zo niet langer kon. Waarbij hij er overigens vanaf zag om met kracht van argumenten de visie van Van der Kun te weerleggen.

Niettemin bleek de raad gewaarschuwd. Daarom werd besloten om bij het vaststellen van de plaatselijke directe belasting rekening te houden met het kindertal van de aangeslagenen. Door deze modificatie konden de bedragen in 'het personeel' niet integraal worden overgenomen en werd de wet, tenminste oogluikend, omzeild. De plaatselijke directe belasting bezat dus ook na 1859 geen 'vasten grondslag'. Op 18 oktober 1859 ging de Rotterdamse raad met de herziene regeling akkoord.

Tot 1877 bleef deze koppeling tussen de personele belasting en de directe plaatselijke belasting in tact. Weliswaar was er in 1870 een verandering, maar deze betrof slechts een aantal begripsomschrijvingen die gebruikt werden voor de aanslag. Zo werd bijvoorbeeld de verouderde omschrijving van het 'meubilair' vervangen door een begrip dat meer 'up-to-date' was. Verder veranderde er echter, behoudens de onvermijdelijke aanpassing van de tarieven, niets.

Dit was in 1877 duidelijk anders. De nieuwe regeling die toen tot stand kwam, was een drastische breuk met het verleden. De ommezwaai stond waarschijnlijk nauw in verband met de instelling van het nieuwe kadaster enkele jaren tevoren.²⁰⁾ Hierbij waren de bedragen voor de huurwaarde opnieuw vastgesteld en was gebleken dat er een behoorlijke kloof bestond tussen de tot dan toe gehanteerde boekwaarde van veel percelen en de actuele waarde van de objecten. Waarschijnlijk trof dit hernieuwde bewijs

van de uitgeslagenheid van de Rotterdamse burgers in belastingzaken de plaatselijke bestuurders even pijnlijk als hun ontdekking van de massale malversaties in de jaren 1856-1859. En opnieuw besloten zij tot een ingrijpende wijziging.²¹⁾

Besloten werd om de nieuwe huurwaarden te gebruiken als grondslag voor de aanslag in de plaatselijke directe belasting. Deze wijziging sprak vele raadsleden aan, omdat de gemeentelijke kas leeg raakte. Er trokken zich namelijk opnieuw donkere wolken samen boven de financiën van de Maasstad. Toch kwam de verandering opnieuw te laat. Daarom was de gemeente genoodzaakt om in 1877 en 1878 meer dan 1 miljoen gulden te lenen voor het sluitend maken van de begroting.²²⁾

De nieuwe regeling leidde in 1877, in tegenstelling tot de gebeurtenissen in 1859, tot felle discussies. Dit kwam allereerst omdat veel raadsleden zich afvroegen waarom de plaatselijke directe belasting nu herzien werd. De bezwaren tegen de bestaande manier van heffing waren immers reeds jaren bekend en waren, zoals blijkt uit de raadsverslagen van 1870, regelmatig in de raad geventileerd. Deze aanhoudende kritiek had echter nooit tot een voorstel tot herziening geleid. Dus: waarom nu wel?

Veel raadsleden vermoedden dat het voorstel tot herziening in 1877 een gevolg was van de rivaliteit met de hoofdstad. In Amsterdam was namelijk kort tevoren de plaatselijke directe belasting veranderd. Telkenmale werd in de raadsdiscussies naar dit precedent verwezen. Vooral het feit dat er elementen van een inkomstenbelasting in de nieuwe Amsterdamse regeling waren opgenomen, intrigeerde velen. Slechts weinige raadsleden betwijfelden dat ook in Rotterdam op den duur een vergelijkbare wijze van belastingheffing geïntroduceerd zou worden. Het raadslid Van Gennep stelde zelfs expliciet, dat hij in de considerans bij de herziening van de plaatselijke directe belasting een verwijzing las naar een ander, meer inkomensafhankelijk belastingstelsel.²³⁾ Bij hem was hierbij echter de wens vermoedelijk de vader van de gedachte, want een soort inkomstenbelasting was voor de meeste raadsleden, ondanks het brede gevoel over de tijdelijkheid van de nieuwe regeling, een waar schrikbeeld.

Het tweede hoofdthema van de beraadslagingen was de vraag of dit Amsterdamse voorbeeld navolging verdiende. Het raadslid mr. J. Pols vond van niet en gaf daarvoor het weinig principiële, maar

te Rotterdam steeds steekhoudende argument dat de invoering van het Amsterdamse stelsel zou leiden tot een vermindering van de gemeentelijke inkomsten.²⁴⁾ Volgens hem waren de economische schommelingen in de Maasstad zo groot, dat de navolging van Amsterdam de gemeente zou beroven van een stabiele inkomstenbron.

Dit argument dat door meerdere raadsleden gedeeld werd, kan worden afgedaan als een afleidingsmanoeuvre. Door het benutten van het argument trachtten zij de komst van een inkomensafhankelijk belastingsysteem te verhinderen. Zij wisten namelijk maar al te goed dat voor de meeste raadsleden de kans op een daling van de inkomsten het einde van iedere discussie betekende. Toch is het ook mogelijk dat deze raadsleden een diep inzicht bezaten in de economische structuur van de Maasstad.

Rotterdam was namelijk sterker dan Amsterdam afhankelijk van het wel en wee van de handel en het transito-verkeer. Zo was in 1859 reeds 46 procent van de beroepen verbonden met havengebonden dienstverlening, terwijl in de daaropvolgende decennia dit belang allengs meer toenam.²⁵⁾ De tertiaire sector, die ook de verdere dienstverlening omvatte, domineerde de economische activiteiten in de Maasstad.²⁶⁾ Waarschijnlijk vergrootte deze afhankelijkheid de plaatselijke gevoeligheid voor conjuncturele schommelingen. Als dit juist was, betekende dit dat de gemeentelijke inkomsten bij introductie van een inkomensafhankelijk belastingstelsel minder stabiel werden. Temeer daar Rotterdam een veel schevere inkomensstratificatie kende dan de hoofdstad.²⁷⁾

Tenslotte kunnen de raadsleden ook hebben geweten, of althans hebben vermoed, dat de stad een sterk vlottende populatie bezat. Zoiets kan tenminste worden geconcludeerd uit de afwijzing van de raad van het amendement van het raadslid Van Gennep,²⁸⁾ die voorstelde om bij het vaststellen van de huurwaarde rekening te houden met de bewoningsduur van het betreffende pand. De meeste gemeenteraadsleden vreesden dat een dergelijke consideratie zou leiden tot lagere gemeentelijke inkomsten en stemden tegen.

Deze vrees was vermoedelijk niet ongegrond en gebaseerd op de waargenomen of vermeende verhuisdrift van veel rijkere, belastingbetalende Rotterdammers. Hun grote mobiliteit is inderdaad aangetoond door Callahan. De Rotterdamse elite bleek vaak en soms zeer abrupt te verhuizen. Zo waren er bijvoorbeeld in de jaren 1878-1884 sterke fluctuaties in aanwezigheid bij de stedelijke bovenlaag:²⁹⁾

1878	34 gezins- hoofden uit de elite	gemiddelde aanslag in de personele belasting van deze gezinshoofden:	f 570,68
1880	34 gez. hfd.	gemiddelde aanslag personele belasting:	f 516,09
1882	72 gez. hfd.	gemiddelde aanslag personele belasting:	f 561,39
1884	58 gez. hfd.	gemiddelde aanslag personele belasting:	f 537,74

Dit snelle komen en gaan van de kapitaalkrachtige inwoners van de Maasstad maakte de vrees van de raadsleden alleszins reëel. Waarbij bovenal moet worden beseft dat de discussie steeds door financiële overwegingen beslist werd. Voorop stond dat elk risico vermeden moest worden, dat door een wijziging van de plaatselijke directe belasting de gemeentelijke inkomens zouden dalen. Het doel was onverminderd de zorg dat er meer geld in de gemeentelijke kas kwam.

Deze verlangens beheersten ook de gedachtewisseling over het derde hoofdpunt van de beraadslagingen: de vaststelling van de waarde van het meubilair en de invloed van dit bedrag op de aanslag. Tot dan toe was deze waardebepaling een eenvoudige en weinig omstreden zaak geweest. De commiezen stelden namelijk de huurwaarde vast van het door de belastingschuldige bewoonde pand en schatten vervolgens de waarde van het meubilair van de bewoner. Dit leidde zelden tot problemen die, zo zij ontstonden, konden worden opgelost door een aanvraag van de betreffende belastingplichtige tot precieze schatting van het huisraad.

Ook de nieuwe regeling van de plaatselijke directe belasting bood deze mogelijkheid. Artikel 12 gaf de belastingplichtigen het recht om taxatie van het huisraad te verlangen door een verzoek daartoe in te dienen bij Burgemeester en Wethouders van Rotterdam. Deze stelden hierop schatters aan, die beëdigd waren door de arrondissementsrechtbank. De schatters voerden vervolgens de taxatie uit op kosten van de aanvrager.

De kosten van de taxatie bedroegen drie procent van het geschatte bedrag met een minimum van f 3,- en een maximum van f 20,-. Dit betekende dat de schatting slechts lonend was voor

een gezinshoofd met een huisraad van meer dan f 150,-. Onder dit bedrag wogen de kosten niet tegen de baten op. Hoewel het eenmaal vastgestelde bedrag meestal jarenlang de leidraad voor de aanslagen werd, blijft het toch twijfelachtig in hoeverre een gezinshoofd met een schamel huisraad zo'n meerjarige strategie kon volhouden. Eerst moesten namelijk de kosten worden voldaan.

In de nieuwe regeling werd vooral het corrigerende vermogen van de schatting verminderd. De waarde van het huisraad kreeg weinig invloed meer op het totaalbedrag van de aanslag. Dit adstrueerde Van Gennep breedvoerig door een voorbeeld, waarna hij concludeerde '(...) men heeft het tarief zoo laag gesteld, dat zeker niemand gebruik zal maken van de bevoegdheden om taxatie te begeeren'.³⁰⁾ Dit was duidelijke taal. De ontwerpers van de herziening trachtten welbewust de rompslomp van de schattingen te vermijden en gebruikten de waarde van het meubilair om het huurwaarde-bedrag te doen variëren.

Dit laatste bleek expliciet uit de reactie van het raadslid W. van Houten op de uiteenzetting van Van Gennep: 'De reden nu (...) dat zodoende verkregen wordt een meer geleidelijke overgang van de eene op de andere klasse, een resultaat dat men voorzeker, ter voorkoming van onwillekeurige onbillijkheden, zooveel mogelijk moet trachten te bevorderen'.³¹⁾ Van Houten die uiteindelijk de goedkeuring van de gemeenteraad verwierf voor zijn ideeën, beantwoordde daarbij overigens geenszins de vraag naar de redelijkheid van de glijdende schaal. Het bleef daardoor onduidelijk in hoeverre de beoogde variatie in de aanslagen overeenkwam met de bestaande verschillen in rijkdom tussen de diverse belasting-schuldigen. Met andere woorden: verloor het meubilair terecht zijn corrigerend vermogen?

Voor historisch onderzoek heeft deze wijziging in de vaststelling van de waarde van het meubilair belangrijke consequenties. Ten eerste kon men in Rotterdam de invloed van de sterk stijgende huren niet verminderen door taxatie van het meubilair te verlangen. Men kon elders door zo'n taxatie minder last hebben van de stijgende huurwaarden, omdat de huurwaarde en het meubilair door een vermenigvuldigingsfactor met elkaar verbonden waren. De Vries meende hieruit de sterke stijging in het aantal schattingen in Amsterdam te kunnen verklaren. Velen besloten in de hoofdstad na het midden van de jaren zeventig, toen de huren

sterk opliepen, een verzoek tot schatting van het meubilair in te dienen.³²⁾ Daarbij was het een koud kunstje de genode schatters om de tuin te leiden door het tijdelijk laten verdwijnen van allerlei waardevolle spullen. Waarschijnlijk kwamen dergelijke frauduleuze praktijken in Rotterdam minder voor, want het bedrog leverde weinig op. Ook kan worden vermoed dat het bedrag voor het huisraad, dat in de Rotterdamse kohieren vermeld staat, dichter in de buurt kwam van de feitelijke waarde dan in Amsterdam, waar de invloed van een prijzig huisraad op de aanslag zo groot was dat de belastingplichtigen zich in vele bochten wongen om het bedrag voor meubilair zo laag mogelijk te houden.

De perfecte combinatie?

De plaatselijke directe belasting zou nog lang worden geheven. Weliswaar veranderde de grondslag in 1892 ingrijpend, maar daar stond tegenover dat zij tot 1922 bleef bestaan. Door deze lange looptijd en de eerder gesignaleerde problemen met de aansluiting in de personele belasting rond het jaar 1887 (bij het gebruik van de 'Opgaven') of het vroege einde ervan (bij het gebruik van de kohieren in 1892), zou een combinatie van de personele belasting en de plaatselijke directe belasting een goede reeks scheppen voor het longitudinaal onderzoek naar de welvaart van de Rotterdammers na het midden van de negentiende eeuw.

De cesuur in de personele belasting, waarover ik reeds eerder schreef in verband met De Vries' poging tot koppeling, kan duidelijk in de 'Opgaven' worden waargenomen.³³⁾ Bijvoorbeeld wanneer de gegevens uit mijn steekproef van Rotterdamse gezinshoofden uit het jaar 1880 worden ondergebracht in de stratificaties van De Vries voor de jaren 1880, 1884, 1887 en 1892. Hierbij moet ik er direct op wijzen dat er een kans is dat de opvallende cesuur in de jaren na 1887 veroorzaakt wordt door de gebreken van de steekproef. De steekproef was immers uitsluitend representatief en betrouwbaar voor het jaar 1880 en verloor deze kwaliteiten meer en meer naar gelang een jaar verder verwijderd lag van het uitgangsjaar. Dit kwam omdat het aantal Rotterdamse gezinshoofden in de steekproef in de loop der jaren afnam, doordat sommigen stierven en anderen uit de stad vertrokken.

Na 1880 verliep deze afname gestaag, doch geleidelijk. Daarom is het onwaarschijnlijk dat de successievelijke dood van gezinshoofden of het toenemend aantal Rotterdammers dat naar elders

vertrok de abrupte cesuur in 1887 verklaren. De procentuele verdeling tussen de lagen is na 1887 volstrekt anders:³⁴⁾

sociale lagen	1880	1884	1887	1892
laag 4 + 5 (toplagen)	30%	30%	46%	54%
laag 3 (middenlaag)	31%	29%	47%	43%
laag 2 (laagste belastingbetalende laag)	39%	41%	7%	3%

De cesuur kan, los van de onvolmaaktheid van de steekproef, veroorzaakt zijn door de economische depressie die merkbaar werd na 1882. Van Tijn stelde zelfs dat de cumulatie van ongunstige omstandigheden tussen 1883 en 1887 zo groot was, dat dit de sociale mobiliteit blijvend had verminderd.³⁵⁾ Toch kan ook de economische misère in de jaren tachtig de ingrijpende veranderingen in de stratificaties niet verklaren. Uit de verdeling van de lagen blijkt namelijk dat de barre tijden met name de belastingplichtigen in laag 2 troffen. Daarentegen namen de middenlaag en de toplagen na 1887 in omvang toe. Dit is vanuit economisch opzicht volstrekt onbegrijpelijk. Er bestaan voldoende aanwijzingen dat vooral de hogere lagen in deze tijd de eerste klappen van de depressie incasseerden. Toen de depressie na 1882 inzette, daalden hun inkomsten, terwijl de lonen vooreerst hoog bleven.³⁶⁾ Weliswaar zullen ook de minderbedeelden op den duur de gevolgen van de aanhoudende ongunstige conjunctuur hebben gevoeld, doordat zij werden geconfronteerd met loonsverlagingen en ontslag, maar het blijft onwaarschijnlijk dat ten gevolge van de depressie uitsluitend de rijken rijker werden. De toename van deze lagen valt daarom moeilijk te verklaren uit de slechte economische toestand na 1882.

Noch de gebreken van de steekproef, noch de economische misère verklaren de cesuur. Daarom moet worden geconcludeerd dat de stratificaties voor en na 1887 voorlopig onvergelykbaar zijn. Daarbij komt overigens dat zelfs bij een succesvolle verbinding van de gegevens de reeks slechts met zeven jaren zou zijn verlengd, omdat de grondslagen in 1896 veranderden. De introductie van de immateriële grondslag 'examenkiezers' in dat jaar lijkt

een voorzetting van de reeks na die datum bij voorbaat onmogelijk te maken.

Het is daarom zinvoller te proberen de personele belasting te koppelen aan de plaatselijke directe belasting. Temeer daar deze belasting langer geheven werd en de grondslagen bij de wijziging in 1892 materieel van aard bleven. Ook na deze wijziging lijkt het aansluitingsprobleem daarom in principe oplosbaar. Ten derde is de kans op een succesvolle koppeling tussen de personele belasting en de plaatselijke directe belasting groter door het feit dat de gemeente Rotterdam reeds in 1877 begonnen was met de aparte registratie van de huurwaarden van de plaatselijke directe belasting. Gedurende tien jaar (1877-1887) zijn er dus 'plaatselijke' huurwaarde-gegevens voorhanden naast de gegevens van de personele belasting.

Voordat ik op grond van deze gegevens een poging tot koppeling zal ondernemen, moet ik er met nadruk op wijzen dat het bedrag voor de huurwaarde in de plaatselijke directe belastingen op een andere wijze tot stand kwam dan het huurwaarde-bedrag in de directe rijksbelastingen. Er golden sinds 1877 voor de vaststelling van de 'plaatselijke' directe belasting andere regels. Dit had consequenties voor de hoogte van de betreffende bedragen. Een geslaagde koppeling van de bedragen van 'het personeel' en de 'plaatselijke' huurwaarde-gegevens houdt daarom niet automatisch de constructie in van een doorlopende reeks huurwaarden vanaf 1877 tot na 1887.

Na 1877 werden de 'plaatselijke' huurwaarden door de gemeentelijke ambtenaren op adres geregistreerd. Dit maakt het mogelijk om de huurwaarden van gezinshoofden uit mijn steekproef vrij snel te achterhalen. De adressen van deze gezinshoofden staan immers in het bevolkingsregister van 1880 vermeld. Het lukte mij 207 'plaatselijke' huurwaarden te achterhalen. Daarnaast beschikte ik over de aanslag in 'het personeel' van 395 gezinshoofden uit de steekproef. Al deze gegevens heb ik ondergebracht in de laagverdeling van De Vries:³⁷⁾

stratificatie van 1880 op grond personele belasting	aantallen gezinshoofden	in procenten	in procenten	stratificatie van 1880 op grond van huurwaarden plaatselijke belasting	aantallen gezinshoofden
laag 5	53	13%	11%	laag 5	23
laag 4	66	17%	18%	laag 4	37
laag 3	122	31%	31%	laag 3	64
laag 2	154	39%	40%	laag 2	83
totalen	395	100%	100%	totalen	207

Om de samenhang tussen deze beide laagindelingen op nominaal niveau (belastingbedragen) te achterhalen, heb ik de associatiemaat van Goodman en Kruskal berekend. Dit leidde tot een teleurstelling. De kans op een goede voorspelling bij deze koppeling bedroeg slechts 0,66, waarbij 'labda', d.w.z. de verbeterde kans op een juiste voorspelling ten gevolge van de koppeling met 29 procent verbeterd werd. Dit was te weinig om te spreken van een succes. Ook bij een herhaling van de berekening op grond van de gegevens over het jaar 1884 (waarbij ik de voor dat jaar benodigde adressen achterhaalde via het adresboek van de gemeente) bleef het resultaat teleurstellend: de Goodman-Kruskalls associatiemaat was 0,68 en 'labda' 6 procent. De koppeling is daarmee mislukt. Achteraf gezien, is dit natuurlijk niet vreemd. De herziening van de plaatselijke directe belasting in 1877 was zeer ingrijpend geweest. Ook het toenmalige gemeentebestuur beseftte dit en had daarom de ambtenaren opdracht gegeven het inkomenseffect van de belastingwijziging te becijferen.³⁸⁾ Uit hun berekeningen bleek - de ambtenaren analyseerden de gevolgen bij 79 in de personele belasting aangeslagen gezinshoofden in het bezit van een perceel - dat de herziening uitsluitend voor de lager aangeslagenen voordeel had. Zij gingen minder belasting betalen, de anderen die meer dan f 180,- voldeden, moesten rekening houden met een hogere aanslag. Dit was, hoe spijtig ook voor de betreffende betaalers, een bemoedigend vooruitzicht voor het financieel getergde gemeentebestuur.

De conclusie

Na deze mislukte poging tot koppeling moet worden geconclu-

deerd dat de 'plaatselijke' huurwaarden een aparte bron voor historisch onderzoek vormen en onbruikbaar zijn voor het overbruggen van de cesuur in de personele belasting. Wel blijven voorlopig de 'Opgaven' en kohieren van de personele belasting voor de periode tot 1887 de beste bron voor onderzoek naar de welvaart van de toenmalige Rotterdammers. Voor de latere periode kunnen de 'plaatselijke' huurwaarden van de plaatselijke directe belasting een minstens zo goede basis zijn, mits twee problemen opgelost worden:

1. Allereerst moet de precieze stijging van de huren na het midden van de jaren zeventig bekend zijn. De groeiende bevolking van Rotterdam en de beperkte uitbreiding van de woonruimte leidden vanaf het midden van de jaren zeventig tot een opwaartse druk op de huren. Dit blijkt overduidelijk als de huurwaarden van de gezinshoofden uit mijn steekproef voor een reeks van jaren worden opgezocht.

1880	207	aantal huurwaarden met een gemiddeld bedrag in guldens van:	446,80	100%
1884	156	aantal huurwaarden met een gemiddeld bedrag in guldens van:	459,94	103%
1887	191	aantal huurwaarden met een gemiddeld bedrag in guldens van:	466,93	105%
1892	110	aantal huurwaarden met een gemiddeld bedrag in guldens van:	529,49	119%

Vanwege de beperkte betrouwbaarheid van mijn steekproef dient de nodige voorzichtigheid te worden betracht bij het interpreteren van deze cijfers. Er kan niet kortweg worden geconcludeerd dat de huren tussen 1880 en 1892 met bijna 20 procent stegen. Het is namelijk denkbaar dat na 1880 veel gezinshoofden als zij ouder werden welvarender werden en daarom een hogere huur konden betalen. Deze hogere huren betekenden niet automatisch dat de huren van vergelijkbare woningen evenzeer stegen. Desalniette-

min blijkt uit ander onderzoek naar de ontwikkeling van de huurprijzen in deze tijd, dat er ook forse stijgingen in de huren van vergelijkbare woningen konden worden waargenomen. Zo constateerde Wagenaar dat de huren in Amsterdam na 1870 omhoogschoten³⁹⁾ en nam Van Zanden een dergelijke ontwikkeling voor het gehele land waar.⁴⁰⁾ Ook De Vries had dit geconcludeerd, hoewel zijn stijging, waarschijnlijk door het meetellen van de gegevens ten plattelande, minder fors was.⁴¹⁾ Tenslotte werd nog geconstateerd dat vanaf het begin van de jaren zeventig de veilingprijzen van het onroerend goed opliepen, met een top in de jaren 1875-1885.⁴²⁾

Ondanks het feit dus dat uit mijn steekproef niet direct geconcludeerd kan worden dat de huren van de Rotterdamse gezins-
hoofden in de periode 1880-1892 met bijna 20 procent stegen, lijkt de stijging van de huren na 1870 onomstreden. Daarom zal er bij een eventueel onderzoek op basis van de huurwaarden een correctie moeten worden uitgevoerd voor de stijging van de huren.

2. Daarnaast zullen in 1892 de diverse gegevens van de plaatselijke directe belasting succesvol moeten worden gekoppeld. Vanaf dat jaar gold het zuivere inkomen als grondslag voor de aanslag. Dit inkomen werd bepaald op grond van de inkomsten uit roerende en onroerende goederen, beroep of bedrijf benevens de periodieke uitkeringen en andere inkomsten. Dit was een breuk met de bestaande berekening van de aanslag. Weliswaar bleven de grondslagen materieel van aard, maar wie ooit een blik geworpen heeft in de 'Stukken van en betreffende de commissie uit de ingezetenen tot voorlichting van burgemeesters en wethouders bij het opmaken van de kohieren van de inkomstenbelasting' weet dat de wijziging geenszins een sinecure was.⁴³⁾ Om niet gedwongen te zijn de onderzoeksperiode te moeten beperken tot het tijdvak 1877-1892, zullen de diverse gegevens van de plaatselijke directe belasting in 1892 moeten worden gekoppeld.

Wie zich door deze moeilijkheden laat afschrikken, moet beseffen dat de problemen bij het gebruik van de gegevens van de 'Opgaven' of de kohieren minstens even groot zijn. De daarin vermelde huurwaarden stegen evenzeer, terwijl de kans op een succesvolle koppeling in 1896 eerder kleiner lijkt. In ieder geval wordt het tijd dat de historicus opstaat die de plaatselijke directe belastingen exploreert voor het onderzoek naar de welvaartsont-

wikkeling van de Rotterdammers in het vierde kwart van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw. De uitdaging lijkt aantrekkelijk genoeg. Er veranderde in deze periode veel, mede omdat Rotterdam aan het eind van de jaren tachtig beschikte over de goed bevaarbare waterweg, waarvan Van Gennep had gedroomd. Tegelijk bezat de stad een belastingstelsel dat op den duur rekening begon te houden met de verschillen in welvaart tussen de burgers van de stad. De kans op een nauwkeurige beschrijving van de plaatselijke welvaartsontwikkeling neemt daardoor toe. Een beschrijving die extra zal boeien doordat zij de jaren beschrijft waarin het begin viel van de Nederlandse industrialisatie⁴⁴) en de Maasstad zich ontwikkelde tot de grote transitostad, die vele generaties lang de trots en het schrikbeeld van de inwoners bleef.⁴⁵)

NOTEN

1) *Handelingen van den Gemeenteraad der Stad Rotterdam*, verslag van de gemeenteraadszitting van 9 november 1876, 130. In de vergadering zei Van Gennep letterlijk: '(...) ik Rotterdam lief heb en het gaarne met een goeden waterweg en elastieke financiën in rijkdom en aangenaamheid Amsterdam op zijde zou zien streven (...)'

2) Zie Henk Visscher, *Rotterdammers op de trappen der historie*. Een onderzoek naar de sociale mobiliteit van gezinshoofden in Rotterdam rond 1880 (Rotterdam 1997), zie met name paragraaf 2.2 'De toetsing van de steekproef', 30 e.v..

3) *Ibidem*, 21-24.

4) *Ibidem*, 53.

5) Zie Joh. de Vries, 'Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland 1850-1917', in: *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek 1971*, 188: 'Men kon dus ook door de sommering van de afzonderlijke aanslagen de census halen en bevoegd tot kiezen zijn'. Waarbij hij in een voetnoot stelde: 'Er is ook in de stukken die op de parlementaire behandeling betrekking hebben niets te ontdekken wat op het tegendeel van het hier betoogde kan duiden'.

6) Zie Boudien de Vries, *Electoraat en elite*. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895 (Amsterdam 1986) 165-166.

7) Zie A.E. Dekker e.a., *650 jaar belastingen in Rotterdam* (Rotterdam 1990) 106.

8) Zie voor de vaak vrekkige gemeentelijke politiek bijvoorbeeld Henk Visscher, 'De Rotterdamse zorg om de cholera in de jaren 1866 en 1867', in: *Sociologische Gids* (1998) nummer 4, 217-233, waarin de gemeentelij-

ke zuinigheid bij de bestrijding van de cholera-epidemieën geanalyseerd wordt.

9) Zie R.E. Berends, *De ontwikkeling der Rotterdamse gemeenteschuld 1851-1914* (Rotterdam 1932) 84 e.v.

10) *Ibidem*, 87.

11) De stedelijke heffing op het gemaal bestond sinds 28 maart 1828 en had als heffing een lange geschiedenis, die terugging op een impost uit 1657. Zie Dekker, *650 jaar belastingen*, 100 en 54.

12) Zie Berends, *De ontwikkeling*, 87.

13) Zie Jan van den Noort, *Pion of pionier*. Rotterdam-Gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw (Rotterdam 1990) 89.

14) Dekker, *650 jaar belastingen*, 121.

15) Zie Berends, *De ontwikkeling*, 88-89.

16) Zie Dekker, *650 jaar belasting*, 123-124.

17) *Handelingen van den Gemeenteraad der stad Rotterdam*. Verslag van de gemeenteraadszitting van 8 september 1859, 71.

18) Dekker, *650 jaar belasting*, 119.

19) Zie *Handelingen van den gemeenteraad 1859*, 94.

20) Zie *Staatsblad* 116, 22 juli 1873.

21) Zie N.J.P.M. Bos, 'Belastingen als bron voor economische en sociale geschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw, met bijzondere aandacht voor Limburg', in: *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek 1991*, 63.

22) Zie Berends, *De ontwikkeling*, 95.

23) Zie *Handelingen van den gemeenteraad der stad Rotterdam*, verslag van de gemeenteraadszitting van 9 november 1876, 132.

24) *Ibidem*, 128. Hij voegde daaraan nog toe dat er in Amsterdam geen vaste maatstaf was ter berekening van ieders inkomen.

25) Zie Paul van de Laar, 'Waar werkte Rotterdam? Een analyse aan de hand van de beroepstellingen 1859, 1889, 1899 en 1909', in: *Rotterdams Jaarboekje 1996*, 360.

26) Zie Visscher, *Rotterdammers op de trappen*, 46-50.

27) Dit werd door meerdere auteurs geconstateerd. Zie bijvoorbeeld L. Blok en J.M.M. de Meere, 'Welstand, ongelijkheid in welstand en censuskiesrecht in Nederland omstreeks het midden van de negentiende eeuw', in: *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek 1978*, 219 en 222, of De Vries, *Electoraat*, 31.

28) Zie *Handelingen van den gemeenteraad der stad Rotterdam 1876*, 44.

29) Zie Maureen Callahan, *The Harbour Barrons, Political and Commercial Elites and the Development of the Port of Rotterdam 1824-1892* (Princeton 1981) Volume II Appendix, en Visscher, *Rotterdammers op de trappen*, 146.

30) Zie *Handelingen 1876*, 135.

31) *Ibidem*, 135.

32) Zie De Vries, *Electoraat*, 156-159.

33) Zie Visscher, *Rotterdammers op de trappen*, 55.

- 34) *Ibidem*, 52.
- 35) Zie Th. van Tijn, 'Het algemeen karakter van het tijdvak 1875-1895', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel XIII (Hilversum 1978) 86.
- 36) Zie Visscher, *Rotterdamers op de trappen*, 167.
- 37) Zie De Vries, *Electoraat*, 34 e.v..
- 38) Zie Ontwerp Volgnummer 11 1876 (no. 2), 'Ontwerp-Verordening regelende het bedrag en de grondslagen eener plaatselijke directe belasting in de gemeente Rotterdam. Bijlage C', in: *Verzameling der gedrukte stukken 1873-1878*.
- 39) Zie Michiel Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*. Economisch herstel, ruimtelijke ordening van het stedelijke grondgebruik (Amsterdam 1990) 241 e.v.
- 40) J.L. van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam 1825-1914* (Bergen 1987) 137.
- 41) Zie De Vries, *Het censuskiesrecht*, 215.
- 42) Wagenaar, *Amsterdam*, 181.
- 43) Zie *Stukken van en betreffende de commissie uit de ingezetenen tot voorlichting van burgemeester en wethouders bij het opmaken van de kohieren van de inkomstenbelasting*. Zie ook *Gemeentebled* 1892, nr. 15 artikel 18.
- 44) Zie J.A. de Jonge, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen, reprint 1976) hoofdstuk 17.
- 45) Zie hiervoor P.Th. van de Laar, *Veranderingen in het geschiedbeeld van de koopstad Rotterdam* (oratie Rotterdam 1998). Ook verschenen in *Rotterdams Jaarboekje* 1998, 221-265.